

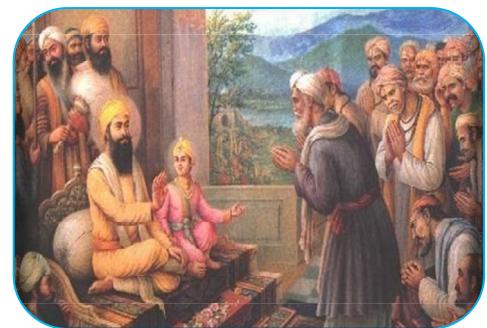

ਮੁਗਲ—ਸਿਖ ਅਨੱਤਸੰਬੰਧ

ڈਾਂ. ਉਮੇਸ਼ ਚਨਦ ਯਾਦਵ
ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਇਤਿਹਾਸ) ਬੁਨਦੇਲਖਣਡ ਮਹਾਵਿਦ्यਾਲਾਕ ਝਾੱਂਸੀ

ਸਾਰਾਂਸ਼—

ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਤ ਸ਼ੋਧਪत੍ਰ ਮੈਂ ਦ੍ਰਿਤੀਧਿਕ ਸੋਤੋਂ ਕੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਸੁਗਲ ਏਵਾਂ ਸਿਖਾਂ ਕੇ ਸਮੱਬਂਧਾਂ ਕੋ ਉਦਘਾਟਿਤ ਕਰਨੇ ਕਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਿਯਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪਤ੍ਰ ਕਾ ਸੁਖਾਂ ਉਦਦੇਸ਼ਾਂ ਸੁਗਲ ਕਾਲ ਕੀ ਘਟਨਾਓਂ ਏਵਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਕੀ ਸਮੀਕਾ ਕਰਨਾ ਤਥਾ ਸੁਗਲ—ਸਿਖ ਅਨੱਤਸੰਬੰਧ ਕਾ ਵਿਸ਼ਲੇ਷ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਧਨ ਕਰਨਾ। 16ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਛੁਆ—ਛੂਤ ਔਰ ਹਿੰਦੂ—ਮੁਸਲਿਮ ਮਤਮੰਦ ਕੋ ਦੂਰ ਕਰਨੇ ਕਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਿਯਾ। ਇਸੀ ਦੌਰ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਮੈਂ ਸੁਗਲ ਸਾਮਾਜਿਕ ਕੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਈ। ਬਾਬਰ ਸੇ ਲੇਕਰ ਅਕਬਰ ਤਕ ਸੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਕੇ ਸਾਥ ਉਦਾਰਤਾ ਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਯਾ, ਪਰਨ੍ਤੁ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕੇ ਸਿੰਹਾਸਨਾਰੋਹਣ ਕੇ ਬਾਦ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਕੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਔਰ ਵਿਕਿਤਗਤ ਕਾਰਣਾਂ ਸੇ ਦਾਖਿਤ ਕਿਯਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਸੈਨਿਕ ਸਮਾਂਪਦਾਦ ਔਰ ਗੁਰੂ ਕੋ ਸੈਨਿਕ ਸਤਾਂ ਬਨਨੇ ਕੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀ। ਯਹੀ ਵਹ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਹਾਂ ਸੇ ਸਿਖ ਸੁਗਲ ਸਤਾਂ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਨ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਵਿੰਦ ਕੀ ਕਾਰਧ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕੋ ਪਸਨਦ ਨਹੀਂ ਆਈ ਔਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਰ਷ ਕੇ ਲਿਏ ਕਾਰਾਗਾਰ ਮੈਂ ਢਾਲ ਦਿਯਾ ਇਸੇ ਹਿੱਤ ਸਿੰਦ੍ਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਭਵਿ਷ਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਔਰ ਸਕਟਮਧ ਹੋਗਾ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਕੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਭੀ ਅਪੇਕ਼ਾਕੂਤ ਅਨੁਦਾਰ ਥੀ, ਅਤੇ: ਸੁਗਲਾਂ ਕੇ ਸਾਥ ਸਿਖਾਂ ਕੇ ਅਨੇਕ ਸੰਘਰਥ ਹੁਏ। ਔਰਾਂਗਜੇਬ ਕੇ ਸਮੰਬੰਧ ਭੀ ਧਾਰਮਿਕ ਔਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਸੇ ਤਨਾਵ ਪੂਰਨ ਬਨੇ ਰਹੇ, ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗਬਹਾਦੁਰ ਕੋ ਮ੃ਤ੍ਯੁਦਾਣਡ ਦਿਯਾ। ਇਸੇ ਸਿਖਾਂ ਕੇ ਮਨ ਮੈਂ ਸੁਗਲਾਂ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿ ਔਰ ਕਟੁਤਾ ਉਤਪਨਨ ਹੁੰਈ। ਗੁਰੂ ਗੋਵਿੰਦ ਸਿੰਹ ਨੇ ਔਰਾਂਗਜੇਬ ਕੇ ਕਡੂਰ ਸ਼ਾਤ੍ਰੂ ਬਨ ਗਏ ਔਰ ਅਪਨੀ ਸੈਨ੍ਯ ਕਸ਼ਮਤਾ ਕੋ ਬਢਾਯਾ ਤਥਾ ਸੁਗਲਾਂ ਸੇ ਲੋਹਾ ਲਿਯਾ ਜਿਸਮੇਂ ਉਨਕੇ ਦੋ ਪੁਤ੍ਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਵਿੰਦ ਕੇ ਬਾਦ ਬਨਦਾਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਕਾ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਕਿਯਾ ਸੁਗਲਾਂ ਸੇ ਨਿਰਾਂਤਰ ਸੰਘਰਥ ਕਰਤਾ ਰਹਾ ਔਰ ਮਾਰਾ ਗਿਆ। ਇਸਕੇ ਬਾਦ ਭੀ ਸਿਥਤੀਆਂ ਤਨਾਵ ਪੂਰਨ ਬਨੀ ਰਹੀਆਂ।

ਮੁਖਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ— ਆਬ, ਛੁਆ—ਛੂਤ, ਗੁਰੂਮੁਖੀ, ਆਦਿਗ੍ਰਥ, ਸਤਨਾਮੀ, ਮਦਦੇਮਾਸਾ ਆਦਿ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ—

ਮਧਿ—ਯੁਗ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਕੀ ਏਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਵਿਤ ਆਨਦੋਲਨ ਰਹਾ, ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਕੋ ਭੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਿਯਾ। ਹਿੰਦੂ ਔਰ ਮੁਸਲਿਮਾਨ ਦੋਨੋਂ ਧਰਮੀ ਕੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਤਥਾ ਹਿੰਦੁਆਂ ਔਰ ਮੁਸਲਿਮਾਨਾਂ ਦੋਨੋਂ ਕੋ ਏਕ ਦੂਸਰੇ ਕੇ ਨਿਕਟ ਲਾਨੇ ਕਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਸੱਤੋਂ ਮੈਂ ਸੇ ਏਕ ਮਹਾਨ ਸਤਾਂ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਹੁਏ। ਪੰਜਾਬ ਉਨਕਾ ਕਾਰਧ ਕ੍਷ੇਤ੍ਰ ਰਹਾ ਤਥਾ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਅਭਿਗ੍ਰਾਹ ਏਕ ਨਿਵਾਰਣ ਕਾ ਨਹੀਂ ਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਨ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸ਼ਟਕ ਕੀ ਰਚਨਾ ਕੀ ਔਰ ਨ ਹੀ ਕਿਸੀ ਸਥਾਨ ਕੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਲ ਬਨਾਨੇ ਕਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਿਯਾ, ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਿ਷ਿਧ ਬਨਾਏ ਥੇ ਜੋ ਕਾਲਾਨੱਤਰ ਮੈਂ 'ਸਿਖ' ਕਹਲਾਏ ਔਰ ਏਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਂਪਦਾਦ ਕੇ ਰੂਪ ਮੈਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ

ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਆਜ ਭੀ ਬੜੀ ਸੰਖਿਆ ਮੈਂ ਸਿਖ ਨਿਵਾਸ ਕਰਤੇ ਹਨ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਕੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾ ਜਨਮ 1469 ਈ0 ਮੈਂ ਤਲਵਾਂਡੀ ,ਜਿਸੇ ਨਨਕਾਨਾ ਸਾਹਬ ਭੀ ਕਹਤੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਹੁਆ ਥਾ। ਯਹ ਸਥਾਨ ਲਾਹੌਰ ਸੇ 35 ਮੀਲ ਦਕਿਣ—ਪਾਇਚਮ ਮੈਂ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਕੇ ਨਿਕਟ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਛੁਆ—ਛੂਤ ਤਥਾ ਹਿੰਦੂ—ਮੁਸ਼ਿਲਮ ਮਤਭੇਦਾਂ ਕੋ ਦੂਰ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ 16ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬੀ ਕੇ ਆਰਾਮ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿਖ ਸਮਾਜਾਦਾ ਕੋ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਿਤ ਕਿਯਾ। ਵਾਸਤਵ ਮੈਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤਿਆਂ ਕੋ ਦੂਰ ਕਰ ਲੋਗੇ ਮੈਂ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਕਾ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਕਾ ਯਹ ਏਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਯਾਸ ਥਾ। ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਨ ਕੋਵਲ ਸੂਰਿਪ੍ਰਯਾਸ ਕਾ ਖਣਡਨ ਕਿਯਾ, ਵਰਨ ਜਾਤਿ ਭੇਦਭਾਵ ਤਥਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਏਵਾਂ ਮੁਲਲਾਓਾਂ ਕੀ ਸ਼੍ਰੇ਷਼ਟਤਾ ਕਾ ਭੀ ਖਣਡਨ ਕਿਯਾ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਕੀ ਮ੃ਤ੍ਯੁ ਕੇ ਬਾਦ ਉਨਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂਓਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਸਮਾਜਾਦਾ ਕੋ ਔਰ ਆਗੇ ਬਢਾਯਾ।

ਵਸਤੁਤ: ਸਿਖ ਸਮਾਜਾਦਾ ਕਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਮੈਂ ਹੁਆ। ਗੁਰੂਨਾਨਕ (1469—1539 ਈ0) ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਰ ਔਰ ਹੁਮਾਯੂਨ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਥੇ। ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਕੀ ਇਚ਼ਾ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨਕੇ ਸ਼ਿਵਾਂ ਅਂਗਦ (1539—1552 ਈ0) ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਹੁਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂਨੇ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਿਯਾ। ਹੁਮਾਯੂਨ ਨੇ 1540 ਈ0 ਮੈਂ ਅਂਗਦ ਸੇ ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਭੇਟ ਕੀ ਜਿਥੇ ਵਹ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੇ ਬਿਲਗ੍ਰਾਮ (ਕਨੌਜ) ਕੇ ਯੁੱਦ੍ਧ ਮੈਂ ਪਾਰਾਸਤ ਹੋਕਰ ਭਟਕ ਰਹਾ ਥਾ। ਗੁਰੂ ਅਂਗਦ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿ ਮੈਂ ਹਸਤਕਥਾ ਨਹੀਂ ਕਿਯਾ ਔਰ ਸੂਰ ਵੰਂ ਕੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਭੀ ਉਨਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇ ਕਾਰਧ ਮੈਂ ਕੋਈ ਹਸਤਕਥਾ ਨਹੀਂ ਕਿਯਾ। ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ (1552—1574 ਈ0) ਔਰ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ (1574—1581 ਈ0) ਕੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਸੇ ਅਚਛੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਅਮਰਦਾਸ ਸੇ ਭੇਟ ਕੀ ਥੀ ਔਰ ਉਨਸੇ ਪ੍ਰਮਾਵਿਤ ਹੁਆ। ਉਨਕੇ ਸ਼ਿਵਾਂ ਕੋ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਸੇ ਸੁਕਤ ਕਰ ਦਿਯਾ ਥਾ ਔਰ ਉਨਕੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਕੇ ਨਾਮ ਸੇ ਕਈ ਗੱਲ ਦਾਨ ਦਿਏ ਥੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 1577 ਈ0 ਮੈਂ ਰਾਮਦਾਸ ਕੋ 500 ਬੀਘਾ ਭੂ—ਕ੍ਸੇਤਰ ਮਦਦੇਮਾਸ਼ ਕੇ ਰੂਪ ਮੈਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਿਯਾ ਜਿਸਮੈਂ ਏਕ ਪ੍ਰਾਕ੃ਤਿਕ ਤਾਲਾਬ ਥਾ, ਕਾਲਾਨਤਾਰ ਮੈਂ ਧੱਹੀ ਪਰ ਅਮ੃ਤਸਰ ਸ਼ਹਰ ਕੀ ਨੀਵ ਪੜੀ। ਰਾਮਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਅਪਨੇ ਤੀਸਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਅਰਜੁਨ ਕੋ ਗੁਰੂ ਪਦ ਸੌਧ ਦੇਨੇ ਸੇ ਸਿਖਾਂ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਪਦ ਪੈਤ੍ਰੂਕ ਬਨਾਏ ਜਾਨੇ ਕੀ ਵਾਵਰਥਾ ਆਰਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਕੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਧਰਮ ਪੁਸ਼ਟਕ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਅਥਵਾ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਕੇ ਸਂਕਲਨ ਪੂਰ੍ਣ ਕਰਾਯਾ ਥਾ। ਖੁਸ਼ਵਾਂਤ ਸਿੰਹ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਧੂ ਏਕ ਅਦਭੂਤ ਐਤਿਹਾਸਿਕ ਪੁਸ਼ਟਕ ਹੈ"। ਅਕਬਰ ਔਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨਦੇਵ ਕੇ ਮਧਿ ਸੰਬੰਧ ਅਚਛੇ ਥੇ, ਕਿਨ੍ਤੁ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕੇ ਸਿੰਹਾਸਨਾਰੋਹਣ ਕੇ ਪਸ਼ਚਾਤ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਅਰਜੁਨਦੇਵ ਕੋ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੁਆਰਾ ਦਣਿਡਤ ਕਿਯਾ ਗਈ। ਇਸਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਔਰ ਵਾਕਿਤਗਤ ਕਾਰਣ ਥੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨਦੇਵ ਨੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਸ਼ਹਜਾਦੇ ਖੁਸਰੋ ਕੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਯਤਾ ਕੀ ਤਥਾ ਸਫਲਤਾ ਕੀ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾ ਭੀ ਦੀ ਥੀ ਜਿਸਸੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਰੂਛ ਹੋ ਗਈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਕੋ ਸਿਖਾਂ ਕੀ ਬਢਤੀ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਸਿੰਦਿ ਭੀ ਨਹੀਂ ਭਾਤੀ ਥੀ। ਉਸੇ ਹਿੰਦੁਆਂ ਔਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋ ਸਿਖ ਪਥ ਮੈਂ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋਨਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰੂਚ। ਲਾਹੌਰ ਕਾ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ੍ਗੁਲੀ ਅਪਨੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਕੇ ਵਿਵਾਹ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਕੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤਾ ਥਾ ਕਿਨ੍ਤੁ ਗੁਰੂ ਨੇ ਅਸ਼ੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿਯਾ, ਚੰਦ੍ਗੁਲੀ ਨੇ ਇਸੇ ਅਪਨਾ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਾ ਤਥਾ ਅਰਜੁਨਦੇਵ ਕੇ ਖਿਲਾਫ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕਾ ਕਾਨ ਭਰਨੇ ਲਗ। ਪਿਛਾਮਤ: ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨਦੇਵ ਪਰ ਦੋ ਲਾਖ ਕਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਯਾ ਪਰਨ੍ਹੁੰਦੁ ਗੁਰੂ ਨੇ ਯਹ ਰਾਸ਼ਿ ਦੇਨੇ ਸੇ ਇੰਕਾਰ ਕਰ ਦਿਯਾ ਇਸ ਕਾਰਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸਮਪਤਿ ਜਲਕ ਕਰਨੇ ਤਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦ ਕਰਨੇ ਕਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਯਾ। ਬਨਦੀਗੂਰੂ ਮੈਂ ਹੀ ਕਠੋਰ ਧਾਰਨਾਏਂ ਦੇਕਰ 1606 ਈ0 ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰ ਦਿਯਾ ਗਈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਕੋ ਸਿਖਾਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਾਧਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੜਾ। ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਇਸੇ ਅਪਨੇ ਧਰਮ ਪਰ ਪ੍ਰਥਮ ਆਕਰਸ਼ਣ ਮਾਨਾ, ਉਸ ਸਮਾਜ ਸੇ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨੇ ਕੀ ਆਵਾਸ਼ਕਤਾ ਮਹਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਕੀ ਪੀਡਾਯੁਕਤ ਮ੃ਤ੍ਯੁ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਸੈਨਿਕ ਸਮਾਜਾਦਾ ਔਰ ਗੁਰੂ ਕੋ ਸੈਨਿਕ ਸੰਤ ਬਨਨੇ ਕੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀ। ਧੱਹੀ ਵਹ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਹਾਂ ਸੇ ਸਿਖ ਮੁਗਲ ਸੱਤਾ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਨ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨਦੇਵ ਕੇ ਬਾਦ ਹਰਗੋਵਿੰਦ ਉਨਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਕਾਰੀ ਬਨੇ। ਹਰਗੋਵਿੰਦ ਕੇ ਸਾਥ ਪ੍ਰਾਰਾਮ ਮੈਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਸਦਵਾਵਹਾਰ ਕੀ ਨੀਤਿ ਅਪਨਾਈ। ਹਰਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਧਰਮ ਕੇ ਰਖਾ ਕੇ ਲਿਏ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਸੈਨਿਕ ਬਨਾਨੇ ਕੀ ਨੀਤਿ ਆਰਾਮ ਕੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਮੈਂ ਸੈਨਿਕ ਭਾਵਨਾ, ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਔਰ ਸ਼ਵਰਕਸ਼ਾ ਕੇ ਲਿਏ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨੇ ਕੀ ਕ੍ਰਿਤਾ ਕੋ ਆਰਾਮ ਕਿਯਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਹਰਗੋਵਿੰਦ ਕੀ ਸੈਨਿਕ ਨੀਤਿ ਕੋ ਸਹਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਯਾ ਔਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਭੀ ਸ਼ਾਹੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਕੇ ਤਲਾਬ ਕੀ ਨੀਤਿ ਕਾ ਅਨੁਸਾਰਣ ਕਿਯਾ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਹਰਗੋਵਿੰਦ ਸੇ ਉਨਕੇ ਪਿਤਾ ਪਰ ਕਿਏ ਗਏ ਜੁਰਮਾਨੇ ਕੀ ਮੱਗ ਕੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਨਾ ਕਰਨੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਵਾਲਿਅਰ ਕੇ ਕਿਲੇ ਮੈਂ ਬਨਦੀ ਬਨਾ ਦਿਯਾ। ਦੋ ਵਰ਷ ਧਾਰਣ ਕਰਨੇ ਕੀ ਆਵਾਸ਼ਕਤਾ ਮਹਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਕੀ ਪੀਡਾਯੁਕਤ ਮ੃ਤ੍ਯੁ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਸੈਨਿਕ ਸਮਾਜਾਦਾ ਔਰ ਗੁਰੂ ਕੋ ਸੈਨਿਕ ਸੰਤ ਬਨਨੇ ਕੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਕੀ ਸਹਾਯਤਾ ਹੀ ਕੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਕੇ ਬਲਿਦਾਨ

और हरगोविन्द के बन्दी बनाए जाने ने यह सिद्ध कर दिया कि भविष्य बड़ा कठिन और संकटमय होगा तथा शान्तिमय संगठन अब पर्याप्त नहीं रहा। गुरु अर्जुनदेव ने यह अनुभव किया और हरगोविन्द ने भी स्पष्ट रूप से देखा कि सिख जाति और सिख संगठन की रक्षा अब बिना शस्त्रों की सहायता के सम्भव नहीं है। इस दिशा में जिस शैली से उन्होंने अपनी कार्य सिद्धि के लिए प्रयत्न आरम्भ किया वह उनकी दूरदर्शिता और तीव्र राजनीतिक ज्ञान का द्योतक है।"

वस्तुतः: जहाँगीर के अन्तिम समय में मुगल—सिख संघर्ष स्थगित रहा लेकिन शाहजहाँ के सिंहासन पर बैठते ही सिखों का मुगलों से संघर्ष पुनः आरम्भ हो गया। शाहजहाँ के शासनकाल में मुगलों की धार्मिक नीति अपेक्षाकृत अनुदार रही। शाहजहाँ ने असहिष्णुता का परिचय दिया। उसने सिखों की भावना को उस समय छोट पहुँचाई जब उसने अर्जुन बावड़ी को मिट्टी से भरवाकर वहाँ एक मस्जिद का निर्माण करवाया। आरम्भ में सिखों एवं मुगलों में घोड़ों एवं बाजों को लेकर झगड़ा हुआ बाद में इस बात को लेकर सिखों ने बड़ा विद्रोह कर दिया, जिसके कारण दोनों पक्षों के हजारों लोग मारे गए। 1634 ई0 अमृतसर के निकट सिख एवं मुगल सेना की एक टुकड़ी के बीच युद्ध हुआ। इसके बाद गुरु हरगोविन्द करतारपुर चले गए जहाँ पर उन्होंने किलेबन्दी कर रखी थी तब भी मुगलों से समय—समय पर संघर्ष होते रहे। अन्ततः यह समझकर कि सिख अभी मुगलों की शक्ति का मुकाबला नहीं कर सकते और संघर्ष करने से धर्म की सुरक्षा करना कठिन होगा। इसके बाद हरगोविन्द कीरतपुर चले गए जो कहलूर—राज्य में एक हिन्दू राजा के अधीन था तथा जहाँ मुगलों का प्रत्यक्ष प्रभाव नहीं था। इस कारण हरगोविन्द के बाद के समय में सिखों और मुगलों में संघर्ष नहीं हुआ। यहाँ पर 1645 ई0 में गुरु हरगोविन्द की मृत्यु हो गयी। गुरु हरगोविन्द के बाद हरराय (1645—1661 ई0) उनके उत्तराधिकारी बने। नये गुरु ने शांतिमय धर्म प्रचार की नीति अपनायी और मुगल शहजादा दारा शिकोह जो कि उदार धार्मिक विचारों का था विभिन्न सम्प्रदायों के संतो से मिलता रहता था इसी प्रकार वह गुरु हरराय से मिला। दारा को गुरु ने सहायता, आशीर्वाद और शुभकामनाएं देकर कृतार्थ किया। इससे औरंगजेब गुरु से अप्रसन्न हुआ। उसने गुरु को अपने दरबार में बुलाया किन्तु गुरु किसी बहाने से स्वयं न जाकर अपने पुत्र रामराय को भेज दिया। रामराय मुगल दरबार में पहुँचकर औरंगजेब का कृपापात्र बन गया। गुरु के पुत्र ने औरंगजेब को प्रसन्न करने के लिए कुछ ऐसा कार्य कर दिया जिनकी सूचना गुरु को मिलने पर गुरु हरराय ने उसे अपना उत्तराधिकारी मानने से इंकार कर दिया और अपने छोटे पुत्र हरकिशन को अपना उत्तराधिकारी घोषित कर दिया। 1661 ई0 में जब गुरु की मृत्यु हो गयी तब रामराय ने गुरु की गद्दी का दावा किया। अन्ततः यह समस्या औरंगजेब के समक्ष प्रस्तुत की गई जिसने हरिकिशन के पक्ष में निर्णय दिया। परन्तु तीन वर्ष के बाद चेचक से उनकी मृत्यु हो गयी। 1664 ई0 में अपनी मृत्यु से पूर्व गुरु हरिकिशन ने कहा था कि उनका उत्तराधिकारी बकाला का एक बाबा होगा। गुरु हरगोविन्द के पुत्र तेगबहादुर (1664—1675 ई0) गुरु हरिकिशन के उत्तराधिकारी बने।

गुरु तेगबहादुर को प्रारम्भ में आन्तरिक कठिनाइयों का सामना करना पड़ा इसी कारण उन्होंने मखोबाल नामक स्थान पर अपनी गद्दी स्थापित की जहाँ आनन्दपुर साहिब नामक नगर बसाया। औरंगजेब से शत्रुता तो इहें विरासत में मिली थी, औरंगजेब ने गुरु को दरबार में उपस्थित होने के लिए बुलाया था और उन पर शांति भंग करने का आरोप लगाया परन्तु अम्बर के राजा जयसिंह के पुत्र रामसिंह के बीच में पड़ने के ही कारण औरंगजेब ने कुछ समय तक इनके विरुद्ध कोई कठोर कदम नहीं उठाया। गुरु तेगबहादुर ने पूर्वी भारत का भ्रमण किया, जिस समय रामसिंह को असम अभियान पर भेजा गया था उस समय गुरु तेगबहादुर बिहार और बंगाल में भ्रमण कर रहे थे वह रामसिंह के साथ असम तक गये वहाँ से वापस आकर एक वर्ष कीरतपुर में निवास किया। इसके बाद मध्य पंजाब में घूमकर किसानों के बीच धर्म प्रचार किया और किसानों की दैनिक समस्याओं में भी भाग लिया ऐसा पहले किसी भी गुरु ने नहीं किया था। उन्होंने औरंगजेब की धार्मिक नीति का विरोध और किसानों को निडर रहने को कहा। इससे मुगल अधिकारी गुरु के प्रति शंकालु हो गये कि, संभवतया गुरु ही जनसाधारण के विद्रोह के लिए उत्तरदायी हैं। औरंगजेब की दृष्टि में यह एक बड़ा अपराध और खतरा था क्योंकि इसी समय जाटों और सतनामियों ने भी विद्रोह किया था। ऐसे में एक गुरु के नेतृत्व में जो अपने को सच्चा बादशाह कहता था, पंजाब में हो सकने वाले विद्रोह को औरंगजेब बर्दाशत करने के लिए तत्पर नहीं था वस्तुतः गुरु तेगबहादुर के प्रति मुगल प्रशासन की आशंका निर्मूल थी। क्योंकि तेगबहादुर ने सैन्य संचालन करने, मुगल प्रशासन या बादशाह के विरुद्ध विद्रोह की भावना को फैलाने का प्रयत्न कभी नहीं किया था। उनका मुख्य भाव निर्भय होकर अपने धर्म तथा कर्तव्य का पालन करना था। दूसरी तरफ कश्मीर का मुगल

सूखेदार उस समय औरंगजेब के आदेश पर मन्दिरों को तोड़ने और हिन्दुओं को मुसलमान बनाने की नीति को कठोरता से लागू कर रहा था। उसने उन्हें मृत्यु या इस्लाम में से एक को चुनने के लिए छः माह का समय दिया। कश्मीरी पंडितों ने गुरु तेगबहादुर से सलाह माँगी, गुरु ने उनसे औरंगजेब से मिलकर यह शर्त रखने की सलाह दी कि, यदि गुरु तेगबहादुर इस्लाम स्वीकार कर लेंगे तो हम भी कर लेंगे। जब यह शर्त औरंगजेब को बताई गयी तो उसने गुरु को कैद करने का आदेश दिया। गुरु को कैद कर दिल्ली लाया गया, जहाँ उन्हें इस्लाम स्वीकार करने को कहा गया जिसे मना करने पर गुरु तेगबहादुर को पाँच दिन तक अनेक यातनायें देने के पश्चात विद्रोही घोषित कर कत्ल कर (11दि0 1675 ई0) दिया गया। वस्तुतः यह सिख धर्म पर किया गया दूसरा गम्भीर धार्मिक अत्याचार था। गुरु अर्जुन की भाँति ही गुरु तेगबहादुर को भी दण्डित किया गया दोनों ही धार्मिक सम्प्रदाय के प्रधान थे अतः इनके अनुयायियों ने इसे मुगलों का सिखों के प्रति धार्मिक अत्याचार समझा। जबकि मुगल इसे राज्य से विद्रोह के कारण राजनीतिक आधार पर दण्डित करने का तर्क रखते हैं। डॉ नारांग के मतानुसार, "गुरु की हत्या सारे देश के हिन्दुओं द्वारा उनके धर्म के प्रति बलिदान माना जाता था। सारे पंजाब में अपमान और प्रतिशोध की ज्वाला भड़क उठी"। गुरु तेगबहादुर की हत्या ने उनके पुत्र के जीवन में बड़ी क्रांति ला दी।

गुरु तेगबहादुर की हत्या के समय उनके पुत्र गोविन्द सिंह की अवस्था केवल 15 वर्ष थी। अपने पिता की निर्मम हत्या ने बालक गुरु गोविन्द सिंह (1675–1708 ई०) के मस्तिष्क पर गहरा प्रभाव डाला था। इस घटना के बाद गुरु गोविन्द सिंह मुगलों के कट्टर शात्रु बन गये। मुगलों से प्रतिकार हेतु उन्होंने सिखों की शक्ति संगठन एवं उनकी सैनिक क्षमता को बढ़ाने पर अधिक बल दिया। फलतः 1699 ई० में गुरु गोविन्द सिंह ने 'खालसा' की स्थापना की और आनन्दपुर को सिखों का प्रमुख केन्द्र बनाया। गुरु गोविन्द सिंह ने सिखों में आत्मविश्वास और साहस उत्पन्न किया तथा शक्तिशाली खालसा सेना तैयार करने में सफलता प्राप्त की। गुरु गोविन्द सिंह के साथ मुगलों का संघर्ष राजनीतिक कारणों से हुआ। जदुनाथ सरकार इस तथ्य को स्वीकार करते हुए लिखते हैं कि, "वह गढ़वाल में जम्मू से श्रीनगर तक पहाड़ी राजाओं से निरंतर लड़ता भिड़ता रहा। उसके अनुयायियों की मारकाट एवं स्वयं उसकी महत्वाकांक्षा से वे घबरा उठे।" अतः बादशाह के लिए यह नितांत आवश्यक था कि वह सिखों का दमन कर शांति एवं सुव्यवस्था स्थापित करें। इसके अतिरिक्त विलासपुर के राजा एवं स्थानीय पहाड़ी क्षेत्रों के राजाओं ने भी सिखों के विरुद्ध बादशाह से सहायता की याचना की। गुरुगोविन्द सिंह के विरुद्ध औरंगजेब ने सेनायें भेजी, स्थानीय मुगल पदाधिकारी भी निरंतर युद्ध किये और पाँच बार उनके आनन्दपुर में निवास स्थान को घेरा परन्तु उन्होंने साहस न छोड़ा। वह एक स्थान से दूसरे स्थान जाकर लड़ते रहे। सरहिन्द के राज्यपाल वजीर खाँ ने अपनी सेना भेजी और 1703–04 ई० में आनन्दपुर में युद्ध हुआ जिसका सिखों ने डटकर मुकाबला किया किया किन्तु अन्ततः उन्हें आनन्दपुर छोड़ना पड़ा। गुरु के दो पुत्र फतेह सिंह और जुझार सिंह पकड़ लिए गये और सरहिन्द ले जाकर दीवार में जिन्दा चिनवा दिया गया, पुनः चमकौर में युद्ध हुआ और गुरु के दो और पुत्र खेत रहे। अन्त में गुरु औरंगजेब से शांतिवार्ता हेतु तैयार हो गये, उसे सम्बोधित करते हुए उन्होंने फारसी में जफरनामा की रचना की, जिससे प्रभावित होकर औरंगजेब ने उन्हें अपनी सेवा में उपस्थित होने का आदेश दिया। परन्तु गुरु गोविन्द सिंह के दक्षिण पहुँचने के पहले ही औरंगजेब की 1707 ई० में मृत्यु हो गयी। औरंगजेब के पुत्र बहादुरशाह ने गुरु को पाँच हजार का मनसब दिया। गुरु बादशाह के साथ दक्षिण अभियान पर गये जहाँ नवम्बर 1708 ई० को गोदावरी नदी के तट पर एक पठान ने छुरा धोंपकर गुरु की हत्या कर दी। गुरु गोविन्द सिंह सिखों के अन्तिम गुरु थे उन्होंने अपनी मृत्यु से पहले गुरु की गद्दी समाप्त कर दी। उन्होंने कहा कि, जहाँ भी गुरु के उपदेशों को मानने वाले वाले पाँच सिख एकत्रित होंगे, वहाँ मैं उपस्थित रहूँगा।

दक्षिण अभियान के समय में ही गुरु गोविन्द सिंह की मुलाकात 1708 ई० में बन्दा बहादुर से हुई थी। उसका जन्म 1670ई० में पुंछ जिले के राजौरी गाँव में हुआ था। उसके बचपन का नाम लक्ष्मण दास था। बन्दा युवावस्था में घर छोड़ बैरागी हो गया और दक्षिण भारत चला गया और अपना नाम माधव दास रख लिया। इन्हीं परिस्थितियों में उसकी मुलाकात गुरु गोविन्द सिंह से हुई उन्होंने उसे अपना बन्दा अर्थात् सेवक बना लिया और उसे सिखों की रक्षा का उत्तरदायित्व सौंपकर पंजाब भेजा। गुरु ने पंजाब के सिखों को बन्दा बैरागी के झाण्डे के नीचे एकत्र होने का आदेश दिया। बन्दा ने गुरु का सन्देश सिखों तक पहुँचाया और मुगलों के अत्याचार के विरुद्ध उसने अपना संघर्ष सोनीपत से आरम्भ किया। वस्तुतः इस समय बहादरशाह गढ़ी पर

ਆਸੀਨ ਥਾ ਔਰ ਅਪਨੀ ਸਿਥਤਿ ਸੁਦੂਰ਼ ਕਰਨੇ ਮੌਲਿਕ ਲਗਾ ਥਾ। ਬਨਦਾ ਕੋ ਸੋਨੀਪਤ ਮੌਲਿਕ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਔਰ ਉਸਨੇ ਆਗੇ ਬਢਕਰ ਸਰਹਿੰਦ ਪਰ ਆਕਰਸ਼ਣ ਕਿਯਾ ਜਹਾਂ ਫੌਜਦਾਰ ਖੱਬਾ ਮਾਰਾ ਗਿਆ ਤਥਾ ਉਸਕੀ ਅਪਾਰ ਸਮੱਤਿ ਬਨਦਾ ਕੇ ਹਾਥ ਲਗੀ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਹਲੇ ਦਕਿਣ ਮੌਲਿਕ ਔਰ ਉਸਕੇ ਬਾਦ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੋ ਦਬਾਨੇ ਮੌਲਿਕ ਵਾਸਤ੍ਰ ਰਹਾ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਬਨਦਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗੰਗਾ ਯਮੁਨਾ—ਦੋਆਬ ਮੌਲਿਕ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਔਰ ਨਿਕਟ ਕੇ ਕੋਤ੍ਰੋਂ ਪਰ ਆਕਰਸ਼ਣ ਕਿਏ। ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਸਿਖਾਂ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿ ਉਦਾਸੀਨ ਨਹੀਂ ਥਾ ਉਸਨੇ ਫਿਰੋਜ ਖੱਬਾ ਕੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਮੌਲਿਕ ਬਨਦਾ ਕੋ ਦਬਾਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਇੱਕ ਸੇਨਾ ਮੈਡੀ। ਮੁਗਲ ਸੇਨਾ ਨੇ ਲੌਹਗੜ ਕੇ ਦੁਰਗ ਕੋ ਘੇਰ ਲਿਆ ਘੇਰਾ ਕਈ ਮਾਸ ਤਕ ਚਲਤਾ ਰਹਾ ਅਤ ਮੌਲਿਕ ਸੁਗਲਾਂ ਕਾ ਲੌਹਗੜ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਲੇਕਿਨ ਬਨਦਾ ਬਚ ਨਿਕਲਨੇ ਮੌਲਿਕ ਸਫਲ ਰਹਾ। ਪਰਨ੍ਤੁ ਬਨਦਾਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਸਾਹਸ ਨਹੀਂ ਛੋਡਾ ਨਿਰਾਂਤਰ ਸੁਗਲਾਂ ਸੌ ਸੰਘਰ਷ ਕਰਤਾ ਰਹਾ। ਨਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਦਾਰਸ਼ਾਹ ਔਰ ਫਰ੍ਗਲਖਸਿਧਰ ਮੈਡੀ ਸਿਖਾਂ ਕੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਕੋ ਦਬਾਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਕਟਿਬੜ ਰਹੇ ਪਰਨ੍ਤੁ ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਕੀ ਮ੃ਤ੍ਯੁ ਕੇ ਬਾਦ ਸੁਗਲ ਸਾਮ੍ਰਾਜਿਕ ਮੌਲਿਕ ਅਸਾਨਿ ਏਵਾਂ ਅਵਵਾਸਥਾ ਵਾਸਤ੍ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਕਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕਰ ਬਨਦਾ ਬੈਰਾਗੀ ਨੇ 1712 ਈਤੀਹਾਸ ਮੌਲਿਕ ਸਾਧੀਤਾ ਤਥਾ ਲੌਹਗੜ ਕੋ ਪੁਨ: ਅਧਿਕੂਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਕੇ ਲੌਹਗੜ ਕੇ ਨਿਕਟ ਗੁਰੂਦਾਸਪੁਰ ਕੇ ਦੁਰਗ ਕੋ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਯਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰ੍ਗਲਖਸਿਧਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਕੇ ਗਰਵਨਰ ਅਵਦੁਲ ਸਮਦ ਖੱਬਾ ਕੋ ਸਿਖਾਂ ਕੇ ਦਮਨ ਕੇ ਲਿਏ ਨਿਯੁਕਤ ਕਿਯਾ। 1713 ਈਤੀਹਾਸ ਮੌਲਿਕ ਸੇਨਾ ਨੇ ਗੁਰੂਦਾਸਪੁਰ ਪਰ ਆਕਰਸ਼ਣ ਕਿਯਾ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਵਹਾਂ ਸੌ ਪੀਛੇ ਹਟਨਾ ਪਤਾ ਔਰ ਲੌਹਗੜ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਾਰਣ ਲੇਨਾ ਪਤਾ। ਪਰਨ੍ਤੁ ਵਹਾਂ ਮੈਡੀ ਇਨਕੇ ਪੈਰ ਨ ਟਿਕ ਸਕੇ। ਸੁਗਲ ਸੇਨਾ ਨੇ ਬਨਦਾ ਕਾ ਪੀਛਾ ਕਿਯਾ ਤਥਾ ਉਸੇ ਗੁਰੂਦਾਸਪੁਰ ਲੌਟਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਬਾਧਿ ਕਿਯਾ, ਬਨਦਾ ਨੇ ਗੁਰੂਦਾਸਪੁਰ ਕੇ ਦੁਰਗ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਾਰਣ ਲੀ। ਇਸੀ ਸਮਾਂ ਵਾਲੀ ਸੇਨਾ ਨੇ ਦੁਰਗ ਕੋ ਘੇਰਾ ਭਾਲ ਦਿਯਾ, ਲਗਭਗ ਆਠ ਮਾਹ ਕੇ ਘੇਰਾ ਕੇ ਬਾਦ ਬਨਦਾ ਬੈਰਾਗੀ ਨੇ ਆਤਮਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿਯਾ ਔਰ ਬਨਦਾ ਵਾਲ ਉਸਕੇ ਸਾਥਿਆਂ ਕੋ ਪਕੜ ਕਰ ਦਿਲੀ ਲਾਯਾ ਗਿਆ ਜਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਕੋ ਸ਼ੀਕਾਰ ਕਰਨੇ ਸੌ ਮਨਾ ਕਰਨੇ ਪਰ ਉਨਕਾ ਜੂਨ 1716 ਈਤੀਹਾਸ ਕੋ ਵਧ ਕਰ ਦਿਯਾ ਗਿਆ। ਬਨਦਾ ਕੀ ਮ੃ਤ੍ਯੁ ਕੇ ਬਾਦ ਸਿਖ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਵਿਹੀਨ ਹੋ ਗਏ ਔਰ ਉਨਕੇ ਸਾਮਨੇ ਅਥਵਾ ਨ ਗੁਰੂ ਰਹ ਗਿਆ ਨ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਨਦਾ। ਬਨਦਾ ਬਹਾਦੁਰ ਕੇ ਪਥਚਾਤ ਮੈਡੀ ਸਿਖਾਂ ਔਰ ਸੁਗਲਾਂ ਸੌ ਸੰਘਰ਷ ਹੋਤੇ ਰਹੇ। ਬਨਦਾ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਅਪਨਾ ਰਾਜਿਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਕਾ ਮੈਡੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿਯਾ ਥਾ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੇ ਕਾਰਣ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਕਤਿ ਸਾਂਗਠਿਤ ਕਰਨੇ ਕਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਰਤੇ ਰਹੇ, ਐਸੇ ਸੁਗਲਾਂ ਸੌ ਸੰਘਰ਷ ਸ਼ਵਾਮਾਵਿਕ ਥਾ। ਇਸਕੇ ਬਾਦ ਵਰ੍਷ੀ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਅਫਗਾਨ, ਸੁਗਲ ਔਰ ਮਰਾਠਾਂ ਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿ ਕਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਾ। ਅਹਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਕੀ ਮ੃ਤ੍ਯੁ ਕੇ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬ ਪਰ ਅਫਗਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਕੀ ਪਕੜ ਮੈਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਥਾ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਪਰ ਛੋਟੇ—ਛੋਟੇ ਰਾਜਿਕ ਬਨਾ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹੇ ਮਿਸ਼ਨ ਕੇ ਨਾਮ ਸੌ ਪੁਕਾਰਾ ਜਾਤਾ ਥਾ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮੌਲਿਕ ਮੌਲਿਕ ਸਿੱਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੌ ਸੰਘਰ਷ ਕੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀ।

ਨਿ਷ਕਾਰ—

ਮੁਗਲ—ਸਿਖ ਸਮੰਨਾ ਕੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਮੈਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਰਥਿਕ ਸੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਬਾਬਰ, ਹੁਮਾਯੂਨ ਤਥਾ ਅਕਬਰ ਕੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਕੇ ਸਾਥ ਸਮੰਨਾ ਸੌਹਾਰਦ ਪੂਰਨ ਥੇ। ਇਸ ਦੌਰ ਮੌਲਿਕ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਔਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੌਮ ਕੋ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਕੇ ਕਰੀਬ ਲਾਨੇ ਕਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਿਯਾ। ਵਹਾਂ ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ ਜਹਾਂਗੀਰ ਸੌ ਲੇਕਾਰ ਫਰ੍ਗਲਖਸਿਧਰ ਕੇ ਕਾਲ ਸੁਗਲਾਂ ਕੋ ਸਿਖਾਂ ਸੌ ਸੰਘਰ਷ ਸਾਂਘਰਸ਼ਪੂਰਨ ਬਨੇ ਰਹੇ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਕੋ ਦਾਫਿਤ ਕਰ ਜਿਸ ਸੰਘਰ਷ ਕੀ ਸ਼ੁਰੂਵਾਤ ਕੀ ਉਸੇ ਅਨੱਤਿਮ ਪਰਿਣਤਿ ਤਕ ਫਰ੍ਗਲਖਸਿਧਰ ਨੇ ਬਨਦਾਬਹਾਦੁਰ ਕੀ ਹਤਿਆ ਕੇ ਰੂਪ ਮੌਲਿਕ ਪਹੁੰਚਾਯਾ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਨਦਾ ਕੀ ਮ੃ਤ੍ਯੁ ਕੇ ਬਾਦ ਮੈਡੀ ਸੁਗਲ—ਸਿਖ ਸਮੰਨਾ ਤਨਾਵ ਪੂਰਨ ਹੀ ਬਨੇ ਰਹੇ।

ਸਨਦੰਭ—

1. ਸ਼੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਅਸ਼ੋਕ, (1998). ਉਤਤਰ ਸੁਗਲਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ (1707–1761 ਈਤੀਹਾਸ), ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਬਕਾਰੀਪੁਰ, ਗੋਰਖਪੁਰ।
2. ਮਹਾਜਨ ਵੀ.ਡੀ. (1995). ਮਧਿਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ (1000–1761 ਈਤੀਹਾਸ), ਏਸ.ਚਨਦ ਏਣਡ ਕਮਪਨੀ ਲਿ. ਰਾਮਨਗਰ ਨਈ ਦਿਲੀ।
3. ਸ਼ਰ्मਾ ਏਲ.ਪੀ. — ਮਧਿਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ (1000–1761 ਈਤੀਹਾਸ), ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਯਣ ਅਗਰਵਾਲ ਹਾਸਪੀਟਲਰ ਰੋਡ, ਆਗਰਾ।
4. ਅਹਮਦ ਲੰਕ, (2002). ਸੁਗਲ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ, ਪ੍ਰਯਾਸ ਪੁਸ਼ਟਕ ਭਵਨ 20 ਏ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਰੋਡ।
5. ਸ਼੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਅਸ਼ੋਕ, (2001). ਮਧਿਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ (1526–1740 ਈਤੀਹਾਸ), ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਬਕਾਰੀਪੁਰ, ਗੋਰਖਪੁਰ।